

НА СВІТАНКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I

Світова література знає небагато творів, які б захоплювали нові й нові покоління, перетинали межі країн і материків, здобували все ширшу й гучнішу славу. І саме до таких пам'яток належить безсмертне «Слово о полку Ігоревім» — героїчна, сповнена палкої любові до вітчизни, до свого народу пісня-заклик, що лине із сивих віків Київської Русі й гаряче відлунює в наших серцях.

Земля і держава предків наших — Київська Русь у часи свого розквіту була велика й сильна, забудована незліченними городами, населена працелюбним і мужнім людом — хліборобами-ратаями, ремісниками, рибалками, мисливцями. На сторожі їхньої мирної праці стояли воїни.

Гордістю Руської землі був стольний Київ. Його Золоті ворота, Софійський і Михайлівський собори дивували величчю й красою. У лоні «матері городів руських», як і скрізь на Русі, усе жило, діяло, трудилось. Дзвеніло залізо ковалів, мигтіли гончарні круги, летіли скіпки з-під сокири теслі, багатоголосо гули торжища. А в натхненній тиші келій удень і вночі при світлі каганця чи лампади схилялися над пергаментними аркушами списателі, щоб пером увічнити мислі, діла й подвиги своїх часів. Так дійшло до наших днів «Слово», літописи, твори Іларіона, Данила Паломника, Володимира Мономаха, Кирила Туровського та інших авторів, відомих на ім'я й безіменних. Київська Русь була розвиненою й культурною країною, її знали в усіх кінцях землі, вона мала тісні зв'язки з багатьма народами Сходу й Заходу.

Утім поступово ця могутня держава починає занепадати. Руські князі, що з давніх-давен присвоювали працю «чорних людей», визискуючи й грабуючи їх, усе більше втягуються в міжусобну боротьбу, ведуть безконечні братовбивчі війни, од яких найбільше страждав трудовий народ, підривають єдність і силу країни.

А до внутрішнього князівського розбрату прилучилося ще й інше всенародне лихо. У 1061 році на багату Руську землю напали її південні сусіди — кочівники-половці. Степовики міцно об'єднані, мають швидких коней, добру зброю й кочують у своїх вежах (житло на колесах) з жінками й дітьми по неозорих просторах аж од Волги й до Дунаю. Налетить, як зграя хижаків, половецький загін на село чи невеликий город — і за годину лишає там тільки пожежі, руїни й смерть, а із собою жене худобу, везе награвоване майно; ідуть бранці в тяжкий полон.

Літописці залишили страхітливі свідчення цих диких половецьких наїздів та облоги. "І знемогли люди в городі од голоду і здались ворогам. Половці ж, узавши город, запалили його вогнем, а людей розділили й повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді й у спразі, і в біді, поблідлі лицями й почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком зі сльозами одповідали один одному, говорячи: "Я був із сього города", а другий: "Я із сього села"". Так розповідає «Повість минулих літ» про напад половців у 1093 році на села й городи біля річки Росі.

Русичі вимагали від князів, щоб вони припинили свої чвари й об'єдналися для відсічі смертельним ворогам. У 1097 році кияни говорили Володимирові Мономаху: "Не погубіте Руської землі. Бо, якщо піднімете ви рать між собою, погані будуть радуватися й візьмуть землю нашу, що її зібрали були ваші діди й отці ваші трудом великим і хоробрістю". І в 1103–1116 роках Мономах відігнав половців аж за Дон і на Кавказ. Згодом так само діяв його син Мстислав. Але із 70-х років XII століття, коли руські князі, погрузнувши в усобицях і чварах, нерідко самі наводили степовиків на рідну землю, половецькі наїзди стали майже безперервними. Треба було щось робити. І от у 1184 році князі з'єдналися навколо Святослава Всеволодовича, великого князя київського, і влітку завдали половцям тяжкої поразки. Побили їх без ліку, у полон потрапив хан Кобяк, його сини та інші хани.

Узимку 1185 року, очолені тим-таки Святославом, русичі розгромили військо половецького хана Кончака. У цій переможній виправі не зміг узяти участь Ігор Святославич, двоюрідний брат Святослава Всеволодовича, князь новгород-сіверський. Щоб довести свою відданість справі оборони Руської землі, він навесні того самого року теж вирішив виступити проти половців, але тільки з невеликою групою князів-родичів.

Оцей похід і став приводом для створення «Слова о полку Ігоревім». Про похід Ігоря Святославича розповідають і руські літописи. Докладніше — в Іпатському списку, скупіше — у Лаврентівському. З них відомо, що Ігор виступив з Новгород-Сіверського у вівторок 23 квітня 1185 року разом зі своїм сином Володимиром, князем путивльським, і небожем — Святославом Ольговичем, князем рильським. Чернігівський князь Ярослав Всеволодович дав їм у підмогу загін ковуїв — осілих степовиків, що служили в княжій дружині. Військо йшло повільно, бо коні були важкі, вгодовані за зиму. До того ж у складі полків було чимало пішої, “чорної” раті.

Першого травня, коли військо досягло верхів'я Дінця, настало затемнення сонця. Серед білого дня запала темрява, у небі замерехтіли зорі. У давні часи це вважалося лихим провіщанням, і серед полків знялася тривога. Бояри сказали: “Княже! Се есть не на добро знаменіе се!”. Але Ігор зумів заспокоїти воїнів, і похід тривав. Біля річки Осколу полки два дні чекали Всеволода, Ігорового брата, князя курського й трубецького, що йшов іншим шляхом, об'єдналися з його військами й рушили далі, прагнучи захопити половців зненацька. Але руська сторожа, вислана вперед, повідомила, що й ворог готовий до бою. Тоді русичі одразу пішли на противника, навіть не зупинившись на ночівлю й не відпочивши після тривалого походу.

Десятого травня, у п'ятницю під полудень, із-за річки Сюурлія з'явилася половецька кіннота. Її уже чекали руські війська, вишикувавшись у шість полків і виставивши попереду відбірних лучників. Ось-ось мала початися битва. Але половці тільки випустили по стрілі через річку й несподівано повернули назад. За ними погналася руська кіннота. Передові загони, що переслідували степовиків, забрали в полон чимало ворожої сили, захопили половецькі вежі. Першу перемогу здобуто. Князі вирішили заночувати серед неозорої степової ковили.

На світанку наступного дня, у суботу, русичі побачили, що їх обступили половці, немов густий бір. Що діяти? Як вирватися з оточення? Вихід міг бути один: битися. Кіннота спішилась і разом з “чорною” раттю зброєю прокладала дорогу назад до Дінця. Втрати русичів були величезними. Половецькі лучники засипали оточених смертельним дощем стріл. Ігоря поранили в ліву руку. Вороги відрізали русичів од води, люди та коні тяжко страждали від спраги. Бій точився цілий день, не вщухав і вночі. У неділю вранці, не витримавши натиску противника, кинулися тікати з поля бою ковуї. Ігор помчав на коні, щоб завернути їх, і всього на відстані польоту стріли од своїх полків був захоплений у полон. Князь іще бачив, як мужньо бореться з ворогами його хоробрий брат Всеволод.

Незабаром затихло ратне поле, усяне зброєю, трупами людей і коней. Руські полки загинули. Хто не впав у бою, той потонув у солоному озері-морі, навколо якого догасала битва. Урятувалося лише 15 русичів та кілька ковуїв. Полонених князів розібрали половецькі хани.

Тим часом київський князь Святослав знову надумав піти на половців і збирав сили. З великою скорботою дізнався він про нерозважний похід Ігоря, про його поразку. Ігор та його спільники, молодий запальний, своєю невдачею "одчинили ворота на Руську землю", і знову з криком і гиком ринули на неї половці, очолені войовничими ханами — Кончаком і Їзаком (Їзою, Козою) Бурновичем.

Ігор був полоняником Кончака. Жилося йому в половецькому стані досить вільно. Ворог-хан доводився князеві родичем: Володимир, син Ігоря, іще до походу був заручений з Кончаковою дочкою. Хрещений половець Лавор (Овлур) намовляв князя втікати з полону, та Ігор не згоджувався на такий, безчесний для нього вчинок. Але через деякий час він дізнався, що половці, озлоблені невдачами в наїздах на руські землі, мають намір перебити всіх бранців. І це вирішило справу. Якось надвечір, коли приставлена до Ігоря сторожа розважалася, напившись хмільного кумису, князь непомітно вибрався з вежі й за допомогою Овлура втік. По дорозі вони загнали своїх коней, і ще одинадцять днів, ховаючись від переслідування, їм довелося пішки добиратися до руського города Дінця. А незабаром Ігоря вітали в Новгороді-Сіверському, потім у Чернігові й Києві.

«Слово о полку Ігоревім» виникло під свіжим враженням невдалого походу — десь між 1185–1187 роками. Час створення пам'ятки вчені встановили таким чином. У «Слові» автор звертається до Ярослава Осмомисла, князя галицького, як до живого, а з літопису відомо, що він помер 1 жовтня 1187 року. Отже, автор іще не знав про його смерть, і тому «Слово» не могло постати набагато пізніше від цієї події. А водночас наприкінці пам'ятки проголошується слава руським князям, що вивалилися з половецького полону, і серед них згадується Ігорів син Володимир, який, за даними літопису, повернувся з неволі восени 1188 року разом з жінкою й дитиною. Виходить, що останні рядки «Слова», які ми нині знаємо (бо могло бути й інше закінчення), створено дещо перегадом.

«Слово» не розповідає про всі подробиці походу й поразки Ігоря, як це зробили літописці. Невдалий похід новгород-сіверського князя —

це для автора тільки привід, щоб висловити свої пекучі роздуми, своє вболівання за долю рідної землі та її народу, щоб засудити князівські усобиці й незгоди, які по живому краяли тіло вітчизни.

«Слово о полку Ігоревім» починається своєрідним вступом-заспівом. Далі йдуть три частини. У першій автор розповідає про похід, бій і поразку Ігоря. У другій — звертається до князів-сучасників об'єднатися й виступити "за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святъславлича". У третій частині змальовано втечу Ігоря з полону. Завершується твір хвалою руським князям і дружині. Кожна частина містить багато закликів, роздумів, спогадів, окликів.

У заспіві автор міркує: як йому повести мову про похід Ігоря? Чи не піти шляхом свого знаменитого попередника Бояна? Образ цього славетного співця-поета й музики-гусяря весь час витає над творцем «Слова». Про нього він згадує і на початку, і всередині, і наприкінці своєї пісні-повісті. І це не дивно. Боян, який оспівував володарів свого часу — Ярослава Мудрого, хороброго Мстислава тмутороканського, гарного на вроду Романа Святославича, — був настільки неповторним митцем слова, відзначався такою силою та розмахом поетичної уяви, що його називали солов'єм, уважали нащадком самого бога Велеса — покровителя поетів. Це була дуже мудра людина, і автор «Слова» наводить кілька зразків його глибокодумних висловів-афоризмів.

Проте на відміну від Бояна, який тільки прославляв і вихваляв князів, автор «Слова» вирішує творити за бувальщиною свого часу, себто згідно з життєвою правдою. За умов, коли руське військо зазнало поразки, треба було не стільки хвалити князів, скільки докоряти їм за сваволю, незгоди, закликати їх до єдності, підіймати суспільну свідомість на справу оборони рідної землі. Однак поетична манера Бояна була творцеві «Слова» близька, суголосна, він прагнув її наслідувати й робив це з великим талантом. Коли автор зауважує, що Боян, напевно, так би сказав про обставини походу Ігоря:

Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая —
галици стады бѣжать къ Дону великому, —

а готовність русичів до подвигу й перемоги оспівав би словами:

Комони ржуть за Сулою —
звенить слава въ Киевѣ;
трубы трубятъ въ Новѣградѣ,
стоять стязи въ Путивлѣ, —

то ми розуміємо, що ці динамічні й дзвінкі картини належать самому авторові «Слова».

Увесь твір кожним рядком свідчить, що поетична фантазія автора, його обдарованість були винятковими, і це дало йому змогу втілити свої високі й благородні ідеї публіциста-трибуна в оригінальні й сильні художні образи. Автора «Слова» можна назвати учнем-нащадком Бояна. Цікаво, що ім'я Бояна довго було відоме лише з тексту «Слова». І коли на стінах Київської Софії відкрили старовинні написи, серед них знову зустріли це славетне ім'я.

Починаючи розповідь про сам похід, автор підкреслює головне — хоробрість і одвагу руського війська. Про своїх воїнів Всеволод говорить, що вони змалку виховані для ратного життя: "подь трубами повити, подь шеломи възлелѣяни, конець копия въскрѣмлени"; вони знають своє діло й завжди готові до бою, щоб шукати собі честі, а князю слави. І сам Всеволод постає як билинний богатир, як могутній буй-тур. Куди тільки він не поскачить — "тамо лежать поганья головы половецкья". У розпалі бою він забуває все — і своє життя, і почесі, і золотий княжий стіл у Чернігові, і свою милу дружину, вродливу Глібівну. Всеволод — це уособлення бойової відваги й сили. У «Слові» йому немає рівного серед мужніх.

Хорообрим зображено й ватажка походу — Ігоря; його мужність і рішучість виявляється в тому, що він веде на ворога полки, незважаючи на лихі й страшні віщування — затемнення сонця, грозову ніч, виття вовків, брехання лисиць і зловісне кружляння орлів, які супроводжують військо, чекаючи його загибелі. Ігор мислить себе та свою долю заодно з долею всіх руських воїнів, готовий розділити з ними і славу перемоги, і гіркоту поразки: "съ вами, русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону!". Справжній лицар, людина честі, він уважає, що коли станеться нещастя — русичів розіб'ють, то краще вмерти від меча, ніж потрапити до полону: "Луце жь бы потяту быти, неже полонену быти".

Мужність, героїзм, слава й честь стоять у «Слові» дуже високо. Це — провідні моральні мотиви твору. Боянові струни "княземъ славу рокотаху". Ігор та його спільники пішли на половців самі, бо захотіли "себѣ славы искати". Безслав'я для князя — гірше від смерті. Слава перемог руських воїнів — це слава всієї руської землі. Тим часом поразка принесла не лише горе й страждання, але й зневагу — "уже снесесе хула на хвалу".

Про першу переможну сутичку з половцями автор говорить коротко, лише повідомляючи, що руські воїни захопили гарних половецьких дівчат, золото, паволоки, оксамити. Правда, вони не дуже й вабляться на здобич: половецькими покривалами, опанчами, кожухами та іншими до-рогими речами вони мостили болото. І сам Ігор не взяв собі нічого, тільки бойові знамена ворога, як символ своєї перемоги й слави.

Але, як ми вже знаємо, не ця перша сутичка вирішила долю походу. Вирішальна битва була попереду. Наближення її змальовано могутніми й тривожними образами стихій природи. Криваве побоїще провіщають криваві зорі, з моря сунуть чорні тучі, щоб затьмарити чотири сонця — чотирьох князів, а в тучах тріпочуть сині блискавиці. “Быти грому великому! Итти дождю стрѣлами съ Дону великого!”. Поява незліченного половецького війська розгортається в широченну панораму. “Земля тутнеть. Рѣкы мутно текуть. Пороси поля прикрывають. Стязи глаголють: половци идуть отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ рускыя плѣкы оступиша”. І тут, у цьому безвихідному оточенні, виявляє свою велику мужність князь Всеволод, усе військо русичів. Битва була нечуваною для тих часів: “Съ зараниа до вечера, съ вечера до свѣта летять стрѣлы каленыя, гримлють сабли о шеломы, трещать копиа харалужныя въ полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи”. Та сили були нерівні. І тяжку поразку руських полків автор зображує засобами народної поетики, як бенкет, де не стало вже кривавого вина, де хоробрі русичі і сватів напоїли, і самі полягли за рідну землю.

Автор «Слова» дуже добре знав історію свого народу, його минуле й сучасне. Знав життя та помисли князів, життя та прагнення простого народу, хліборобів-ратаїв. Йому серце болить за поразку і смерть руських воїнів, і він увесь час шукає причини цього всенародного нещастя. Він перериває свою розповідь про Ігорів похід, щоб згадати давні усобиці. В усобицях руських князів люди гинули так само, як і в битвах з чужими ордами. Гинули селяни-ратаї, гинула їх мирна праця. “Тогда по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нь часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть: хотять полетѣти не уедие”. Князі своїми крамолами перетворюють рідну землю на безлюдну пустелю, на кладовище. Вони — винуватці народного нещастя й горя. Автор «Слова» виступає тут захисником найширших мас трудового люду, виразником загальнонародних інтересів і поглядів. Русичі в боротьбі з жорстокими й підступними ворогами-половцями зазнали поразки тому, що князі здавна не хочуть діяти спільно. Вони піклуються лише про свої власні інтереси, прагнуть до того, аби нагарбати якнайбільше землі, рабів, добра.

“Се мое, а то мое же”, — так говорять один одному ці “брати”. Князі лукаві й брехливі. Про дріб’язкове вони говорять: “се великое”. І от наслідок цієї антинародної князівської політики: “погании съ всѣхъ странъ приходядуху съ побѣдами на землю Рускую”. Плачуть жони загиблих руських воїнів, стогнуть від скорботи Київ і Чернігів. Горе розлилося по Руській землі.

Серед князів-сучасників лише Святослав київський зображений далекоглядним державним діячем. Незадовго до нещасливої виправи Ігоря саме він зумів об’єднати руські сили й так “наступи на землю Половецкую”, що вихопив, як вихор, із залізних полків половецьких могутнього хана Кобяка й кинув його у свою грідницю. Слава цієї перемоги дійшла аж до німців, італійців, греків і чехів. Друга частина «Слова» й розпочинається тим, що на боярській раді Святослав розповідає про свій невиразний, тривожний сон. Бояри розтлумачують, що сон цей — від туги, яка полонила княжий розум, бо в половецьких степах розбито русичів, а молодих князів-соколів закуто “въ путины желѣзны”. Це було теж нечуване: ніколи стільки руських князів не потрапляло до ганебного полону. І Святослав “изрони злато слово, с слезами смѣшено”. Він із боєм і сумом дорікає Ігореві та Всеволоду за їхній учинок, тужить за ними, молодими й нерозважними. І тут-таки з тяжким докором він кидає іншим князям, своєму братові Ярославу чернігівському, могутньому, але нерішучому, що вони не хочуть допомагати йому в боротьбі з чужинцями-ворогами.

І далі, підхоплюючи “золоте слово” Святослава, з палкими закличками виступити за Руську землю, відплатити за поразку Ігоря, до князів — і визначних, і другорядних — звертається вже сам автор. Так митець-трибун ставив своє пристрасне поетичне слово поруч із державним словом феодального глави. У «Слові» проходить ціла галерея князів: Всеволод Юрійович володимиро-суздальський, рязанські князі Глібовичі, князь Рюрик Ростиславич і його брат Давид смоленський, Ярослав Осмомисл галицький, Роман, князь галицький і волинський, його спільник Мстислав та інші. Кожен з них мав багато воїнів і зброї. Потуга Всеволода була така велика, що він, образно кажучи, міг Волгу веслами розкрупити, а Дон шоломами виляти. Ярослав Осмомисл, тесть Ігоря, батько Ярославни був сильніший від угорського короля. Але всі ці князі досить байдужі до всезагального лиха — половецьких наїздів, їх мало турбує доля всієї Русі. Автор робить чималий відступ, щоби згадати полоцького князя Всеслава.

Той усе життя провів у міжособній боротьбі, і його за це осуджував мудрий Боян. Всеслав та його нащадки своїми крамолами особливо повчально свідчили, як руські князі "вискакували" зі слави предків, навзаєм ослаблюючи один одного й усю країну.

У другій частині твору, у звертаннях до князів найяскравіше виступає провідна публіцистична ідея «Слова», його суспільне значення — заклик до єднання для спільної оборони Руської землі. Автор бив тривогу перед постійною загрозою підступних і жорстоких половців.

Ворог загрожував усім і кожному. Автор «Слова» підкреслює, що доля кожного русича — і князя, і ратая — нерозривно пов'язана з долею всієї вітчизни. Ось чому головним героєм твору є вся велика Русь — і як земля, і як народ. З високого соколиного польоту своєї творчої уяви автор бачить її од краю до краю — від синього моря до північних боліт, од Волги до Карпатських гір. Волга й Дунай, Дніпро і Дон, Сула і Двіна, Рось, Стugna, Немига; Київ і Новгород, Новгород-Сіверський і Чернігів, Тмуторокань і Полоцьк, Курськ і Переяслав, Сурож і Корсунь, Галич і Римів — усе це ріки й міста, де відбувалися або відбуваються ті чи інші події. У «Слові» оживає далека історія, що переплітається із сучасністю. Автор згадує Буса, князя антів, предків східних слов'ян, який загинув іще в 375 році; він веде мову про Володимира Святославича, котрий помер 1015 року; і тут-таки звертається до своїх сучасників, що жили в 1187 році й, можливо, слухали «Слово» з уст самого творця. Цей надзвичайно широкий засяг «Слова» в просторі й часі викликає різкий художній ефект: невеличка за розміром пам'ятка справляє враження монументального, грандіозного твору.

Третя частина «Слова» розпочинається знаменитим «Плачем Ярославни», який багато в чому нагадує й наслідує народні голосіння. Серед суворих і мужніх воїнів з'являється руська жінка, дружина Ігоря. Ніби продовжуючи заклики автора, який вимагав од князів, щоб вони стали за Ігоря, за Руську землю, Ярославна з такою ж мольбою-замовлянням звертається до могутніх стихій і сил природи: до вітру, Дніпра-Славутича, до самого «світлого и тресвітлого» Сонця. У тяжкому особистому горі вона оплакує долю не лише свого мужа. Вона благає допомогти і милому "ладу", і його хоробрим воїнам. Так ліричний патос образу Ярославни переростає в патос громадянський, патріотичний. Цей немеркнучий образ крізь віки сяє своєю моральною силою й чистотою. Ярославна належить до найблагородніших і найпоетичніших жіночих постатей усієї світової літератури.

Природа немовби чує голос Ярославни та діє за її пристрасним покликом. Ігореві, що вирвався з полону, допомагає і море, і смерчі, і ріка Донець, і очерети, і різноманітне птаство.

У давні часи людина глибоко відчувала свою близькість до сил і стихій природи. Вона жила з природою одним життям, увесь розмаїтий світ рослин і тварин уважала світом своїх братів. Ці розумні й поетичні стосунки давніх русичів із природою знайшли проникливий відгос у «Слові». Людина та природа становлять тут одне нерозривне ціле. Природа наділена людськими мислями й почуттями, разом з людиною вона радіє або сумує, любить або ненавидить, допомагає комусь або ставить перешкоди. От і сонце затьмарилось тому, що воно хоче попередити Ігоря про небезпеку поразки. Коли руські полки полягли в бою, то плачуть не лише руські жони — “ничить трава жалощами, а древо с тугою кь землі преклонилось”. Деревя од печалі скидають свою окрасу — зелене листя. Ігореві-втікачу Донець стеле траву на своїх берегах і огортає його теплою млоу в тіні дерев, щоби князь міг відпочити. Птахи чуйно охороняють його, вказують йому шлях і всіляко перешкоджають половецьким ханам, які переслідують Ігоря, — “врани не граахуть, галици помлькоша, сороки не троскоташа”.

Природа дає авторові багато різноманітних і влучних образів для характеристики людей і їхніх дій. Боян — соловей, Ярославна — зегзиця, себто зозуля або чайка, Всеволод — буй-тур, князі — соколи, половчин — чорний ворон. Руські воїни скачуть, “аки сфьри вльци вь полѣ”; половецькі вози не риплять, а кричать, “рци, лебеди роспужени”; утікаючи з полону, “Игорь соколомь полеть”, тощо. У «Слові» виступають найголовніші поганські боги Русі, що вособлювали сили природи: бог сонця Хорс, чи Дажьбог, бог вітру Стрибог, бог скотарства й пастухів Велес, чи Волос (він же — покровитель поезії та поетів); тут діють якісь невідомі точно персоніфікації-вособлення: Карна і Жля, діва Обида.

Уся образна система «Слова» та його поетичні засоби надивовижу яскраві, розмаїті, нестаріючі. Автор зумів творчо засвоїти вічно живі здобутки народного художнього мислення. Донині не втрачають свіжості, емоційної наснаги епітети «Слова», які зустрічаються в народній творчості й мають назву постійних — *чорна земля, студена роса, чисте поле, сизий орел, чорний ворон, світле сонце, красна дівица, сине море.*

Битва на річці Немизі змальована розгорнутою метафорою, в основі якої лежить уподібнення з хліборобською працею: тут "снопы стелють головами, молотять чепа харалужными, на тоць животь кладуть; вѣють душу отъ тѣла". Аналогічними засобами зображена й поразка Ігоревих полків: "Чръна земля подъ копыты костыми была посьяна, а кровию польяна". Подібну метафору маємо і в українській народній пісні:

Чорна земля заорана,
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена,
І кровію сполощена.

«Слово» — наскрізь метафоричне. А відомо, що метафора належить до найсильніших і найоригінальніших засобів художності. Ось чому так міцно запам'ятовується, що Боян не грає на гусях, а "пушашеть десять соколовъ на стадо лебедѣи", що Ігор не потрапив у полон, а "высьде изъ сѣдла златаа въ сѣдло кощиево", що князі не чинили розбрат, а "крамолу коваху". Останні дві метафори вже суто дружинного, воєнного походження. Зустрічаються в «Слові» метафори й книжного, літературного характеру: "истягну умь крѣпостию своею и поостри сердца своего мужествомъ" або "вѣщиа прѣсты на живая струны въскладаше".

«Слово» насичене численними гіперболами. Уже згадувалося, що Всеволод міг "Волгу веслы роскропити, а Донь шеломы выльяти"; Ярослав Осмомисл підпер Карпатські гори своїми залізними полками, заступив угорському королеві путь, зачинив Дунаю ворота, а своїми катапультами-метавками міг кидати важке каміння "черезь облаки"; князь-чарівник Всеслав за ніч міг пробігти від Києва до Тмутороканя тощо.

У творі немало образів народної та воєнної символіки. Мутні ріки — це метафоричний символ ворожої навали; дошки без князька в золотоверхім теремі Святослава означали, за тогочасними віруваннями, нещастя, гибель; "великыи женьчугъ" з давніх-давен символізував сльози; похилений стяг означав поразку; меч був символом війни, влади, честі.

До улюблених і часто вживаних поетичних засобів «Слова» належать риторичні та ліричні оклики, звертання, запитання. Вони особливо виразно виявляють емоційне ставлення автора до подій, глибоку зацікавленість ними, його співпереживання, створюють щиросердну, задушевну атмосферу, якою наснажена вся ця повість-пісня: "О Бояне, соловию старого времени!", "О Руская земле, уже за шеломянемъ еси!", "О, далече

заиде соколь, птиць бя — къ морю!", "Что ми шумить, что ми звенить далече рано предъ зорями?", "О моя сыновчя, Игорю и Всеволоде!".

Кожне словосполучення, кожне речення є перлиною художньої образності. А образність ця є носієм, виразником усенародних ідей невмирущого суспільного звучання. Через це «Слово о полку Ігоревім» належить до найкоштовніших скарбів світової літератури.

«Слово» — надзвичайно динамічний твір. Один епізод тут швидко змінюється іншим. А кожен епізод у свою чергу сповнений руху й дії. Мисль Бояна розбігається, мчать назустріч один одному руські та половецькі полки, пилюга покриває поля, з моря сунуть тучі, гарцює на коні Всеволод, розсікаючи мечем оварські шоломи, утікає Ігор, його переслідують Кончак і Гзак. Динамізм поєднується з експресією звуків. Тут чути бойові оклики, звуки труб, удари мечів і шабель, тріщання списів, стогін пораниених воїнів, плач жінок, пісні дівчат, клекіт орлів, брехання лисиць, каркання воронів, гудіння землі, співи солов'їв. «Слово» розпочинається піснями слави Бояна, а закінчується авторовою піснею-зздравицею князям і дружині. Дуже яскравою та динамічною є зорова образність твору. Тут сяє сонце й насувається п'ятьма, спадає ніч і настає ранок, сходять криваві зорі, у чорних тучах тріпочуть сині блискавки, Всеволод "посвічує" золотим шоломом. Автор особливо полюбляє червоний, золотий і срібний кольори. Щити, стяги, кров — "чръленья"; сідла, стремена, шоломи, княжі престоли, гроші, жіночі прикраси, дах княжого терема — золоті або позолочені; ратища списів, сивина Святослава київського, струмки й навіть береги Дінця — срібні. Динамічна та контрастна психологічна палітра «Слова»: радість переплітається з горем, слава з хулою, надія з тривогою, ненависть із любов'ю та ніжністю.

Розмаїтою й багатою є ритмічна структура «Слова». В одних випадках ритмічне звучання породжене тим, що двоє, а то й більше, речень чи словосполучень починаються тим самим словом:

Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы,
ту кроваваго вина недоста;
ту пирь докончаша храбрии русичи... —

або:

Уже снесся хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врьжесе-дивь на землю.

В інших місцях цілі речення або їхні частини римуються. Ось Боян пускає десять соколів на стадо лебедів,

которыи дотечаше
та преди гѣснь пояше
старому Ярославу
храброму Мстиславу.

Або:

Всеславъ князь людемъ судяше,
Княземъ грады рядяше,
А самъ въ ночь влъкомъ рыскаше.

Ритмічну силу, інтонаційну виразність несуть у собі численні алітерації та асонанси. Наприклад: "въ пятакъ *по*топташа *по*ганяня *п*лькы *по*ловецкыя, "трубы *т*рубять в Новѣградѣ", "се ли створисте моеи сребренеи *с*ѣдинъ", "не было оно обидѣ порождено ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръный ворон, поганый *п*оловчине" тощо. У «Слові» маємо характерні народні тавтологічні звороти: "мости моститы", "свѣтъ свѣтлыи", "мыслию смыслити", "думою сдумати".

Майже в кожному уривкові твору, основувшись на тих чи інших повторах, можна відкрити свій ритм. Та в основі своїй ритміка «Слова» побудована на паралелізмі подібних, симетричних конструкцій-словосполучень найрізноманітнішого типу. Ритм «Слова» — це смисловий ритм. Він змінюється згідно із сенсом того чи іншого місця твору, його настрою. Тут ритмічно організована вся ідейно-образна система. Навіть композиція твору та співвідношення його частин має свій ритм.

Композиція, образність, ритміка «Слова» такі своєрідні, що учені сперечаються, визначаючи жанр цього твору. Що це — старовинний вірш чи римована проза? Поема чи ораторський твір? У самому тексті «Слово» тричі називається піснею, один раз — повістю, а в заголовку — словом (в оригіналі заголовок могло й не бути). Оце підкреслення терміна "пісня", як і сам характер поезики «Слова», твору закличного, сповненого незвичних для розмовної й навіть ораторської мови складних

художніх образів, насамперед метафор, дозволяє стверджувати, що «Слово» є словесно-музикальним твором. Воно, очевидно, співалося, а частково промовлялося речитативом (наспівна декламація) у супроводі гуслів. А повістю «Слово» назване тому, що це була пісня, яка *оповідала* про події сучасні й минулі, поєднуючи епічне та ліричне начало, вірш і прозу, часто ритмічну.

Немає сумніву, що «Слово» — це не фольклорна пам'ятка. Високоталановитий, освічений автор блискуче знав історію, легко й правильно орієнтувався в політичних і державних обставинах свого часу й часів минулих, майстерно володів поетично-образними надбаннями народної творчості, знав світову літературу. Правда, ми не можемо встановити особу автора, його ім'я. Але головне ми знаємо. Автор «Слова» був великим громадянином Руської землі, гарячим патріотом, який закликав до згуртування всіх сил перед лицем ворожих навал. Противник князівських усобиць, він виступав на захист загальнонародних інтересів. Він був світською людиною. Хоча «Слово» й виникло в християнську епоху, релігійно-християнські погляди відбилися тут незначною мірою. «Слово» було створене на Київщині або на Чернігівщині — киянином, чернігівцем, а може, й галичанином. Не випадково ж «Слово» оспівує Ігоря, симпатизує йому й водночас підносить Святослава київського. Імовірно, що автор «Слова» був професійним поетом-співцем і належав до дружинного середовища одного з цих князів.

«Слово о полку Ігоревім» уже в давні часи було популярним. Так, переписувач псковського «Апостола», закінчуючи в 1307 році свою працю, наводить дещо змінені рядки зі «Слова». Під впливом цього славетного твору виникла «Задонщина», що розповідає про перемогу князя Дмитрія Донського над татарами в 1380 році.

Текст «Слова» знайшли в рукописному збірнику кінця XV чи початку XVI століття, що належав бібліотеці одного з монастирів міста Ярославля. Десь між 1788–1792 роками цей збірник, в якому, окрім єдиного, відомого досі, тексту «Слова», містилися й інші важливі твори, придбав колекціонер старовини О. І. Мусін-Пушкін. З рукопису «Слова» зробили копію для імператриці Катерини II. З твором ознайомилися літературні кола. Тим часом учені О. Ф. Малиновський та М. М. Бантиш-Каменський разом з О. І. Мусінім-Пушкіним почали готувати пам'ятку до друку. Спра-

ва ця для них виявилася важкою, бо в ті часи палеографія робила перші кроки. Трудно було прочитати старовинний текст рукопису, а ще трудніше — зрозуміти. Нарешті, 1800 року «Слово» вийшло в Москві під заголовком «Ироиическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложениемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе». У книзі було надруковано старовинний текст, а паралельно — його переклад російською мовою; у примітках витлумачено багато незрозумілих або малозрозумілих місць пам'ятки. У 1812 році, під час навали французів на Москву, згорів палац О. І. Мусіна-Пушкіна. У вогні загинула сила дорогоцінних рукописів, а серед них і збірник, де містилося «Слово». Згоріла й більша частина накладу першого видання твору.

Одразу після виходу в світ «Слово» зацікавило письменників, учених, художників. З плином часу цей інтерес ставав усе пильнішим. Унікальну пам'ятку взялися досліджувати історики, археологи, мовознавці, філософи, природознавці, астрономи, а найбільше — історики літератури. Наукові та інші праці про «Слово» нині складають цілу бібліотеку. В них розкриваються ідеї твору, його народність, патріотизм, гуманізм, вивчається своєрідність художніх образів і засобів, висвітлюються так звані «темні місця», які колись, а частково й донині, були або є незрозумілими. Досі на багато питань «Слова» не можна дати остаточної, однозначної відповіді. Тривають суперечки між ученими, відкриваються нові й нові грані цього незвичайного витвору давньоруського генія. У всьому світі воно викликає захоплення й подив своєю ідейною значущістю та художньою красою. Його перекладають багатьма мовами. «Слово» стає джерелом натхнення для митців.

На українському ґрунті «Слово» знайшло відгук, як уважають, в останніх частинах «Енеїди» Івана Котляревського. Найраніший український переклад твору здійснив у 1833 році поет Маркіян Шашкевич (до нас дійшов лише «Плач Ярославни»), потім його друг Іван Вагилевич. У 1857 році пам'ятку талановито перевірявав видатний український учений Михайло Максимович, а в 1860 році — поет Степан Руданський. Дуже добре знав і любив «Слово о полку Ігоревім» Тарас Шевченко. У 1854 році, перебуваючи на засланні в Новопетровському укріпленні, він пише листа до свого знайомого з Переяслава А. Козачковського, щоб той прислав йому славетний твір: «Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик «Слово о полку Ігоря». Але здійснити свій задум Шевченко зміг тільки після за-

слання, і то лише частково — переклав «Плач Ярославни» та епізод битви на Каялі. Перекладали та переспівували «Слово» Іван Франко, Юрій Федькович, Панас Мирний, Микола Чернявський, Василь Щурат, Борис Грінченко, Микола Грунський, Максим Рильський, Наталя Забіла, Василь Шевчук та інші українські письменники й учені. Кожен з них по-своєму підходив до цієї відповідальної й благородної справи, намагаючись якнайкраще та якнайповніше донести сучасною мовою велич і поетичну чарівність твору до нинішнього читача.

Теми, ідеї та образи «Слова» розробляли у своїх творах українські, російські, білоруські письменники. Воно викликало кілька віршів Івана Франка із циклу «На старі теми», «Плач Ярославни» Павла Тичини, цілу низку поезій Максима Рильського й Андрія Малишка. На матеріалі староруської пісні-повісті російський композитор О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», а класик української музики Микола Лисенко композицію «Плач Ярославни». «Слово» надихало В. Васнецова, М. Періха, І. Нарбута, О. Кульчицьку, І. Селіванова та інших художників.

«Слово о полку Ігоревім» належить до шедеврів світової літератури, які не старіють, а молодіють у віках. Воно учить нас любити свою Вітчизну, свій народ, ненавидіти всяке гноблення, відстоювати мир і добро між людьми. Воно сповнює нас законною гордістю за своє минуле, свою історію, за свій народ, що створив безсмертні пам'ятки самобутньої й високої культури.

Леонід Махновець

Відзначення в 1985–1987 роках 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» активізувало українських учених, стимулювало наукові дослідження, породило нові гіпотези, дало нові переклади й поетичні переспіви тексту пам'ятки, сформувало українське коло словознавців, започаткувало відновлення повноти українських досліджень «Слова» — в Україну повернуто чималий масив перекладів і студій, виконаних упродовж останнього півстоліття за рубежем, які з ідеологічних причин не стали своєчасно здобутком словознавства материкової України. Посилення інтересу до «Слова о полку Ігоревім» не згасло й у 1990-х роках, в умовах незалежної України, коли перед українськими дослідниками «Слова» відкрилися нові перспективи, почав формуватися погляд на «Слово» як пам'ятку власне *української* літератури. Якщо до середини 1980-х років українські дослідники «Слова» значною мірою залежали від російських інтерпретаторів, то поступово цей «малоросійський комплекс» відходить у небуття, утверджується свій, питомо український погляд на «Слово». Сьогодні вже ніхто не має сумніву в тому, що це пам'ятка нашої національної культури, яка виникла на теренах сучасної України й відтворює події давньої української історії, котрі відбувалися на Київщині, Чернігівщині, Новгород-Сіверщині й Переяславщині. Сучасне вивчення «Слова о полку Ігоревім» проводиться комплексно, на ґрунті філології, історії, філософії, археології, мистецтвознавства, природничих наук.

Звісно, «Слово о полку Ігоревім», як пам'ятка світового значення, відкрита для досліджень на всіх континентах, але найближча й найзрозуміліша вона в Україні; її мова, мітологія, образна система, історичні та географічні реалії найдоступніші саме українським ученим, які відчувають у ній дух української старовини, можуть збагнути найменші нюанси її дивовижного поетичного тексту, не вдаючись до штучних лексичних і образних аналогій. Сучасна українська жива мова та мітологія зберегли чимало реліктів старовини, тому пильне око мовознавця, письменника, етнолога, фольклориста може відшукати сліди «Слова» в нинішньому українському бутті. Інша річ, наскільки ці спостереження й аналогії вдалі й обґрунтовані.

Вивчення «Слова о полку Ігоревім» в Україні впродовж останніх десятиліть ішло в кількох напрямках. Насамперед — це видання тексту й дослідження, розраховані на масового читача. Скажемо відразу: ви-

дань «Слова» в нас не вистачає, воно стало дефіцитом на книжковому ринку. Останнє авторитетне видання було здійснене 1967 року видавництвом «Наукова думка» накладом 20 тисяч примірників. Два видання «Дніпра» (1977, 1985), накладом 25 тисяч примірників, вийшли як сувенірні й потрапили власне тільки на полиці любителів. Останнє видання пам'ятки в серії «Шкільна бібліотека» 1983 року має наклад 100 тисяч примірників. Отож, на кожну школу припадає десь по одному примірнику

Існуючі видання супроводжуються добротними історико-літературними статтями й коментарями. Їхніми авторами були такі блискучі знавці й популяризатори «Слова», як С. Маслов, Л. Махновець, В. Микитась, В. Німчук. Заслуговує на високу оцінку розділ про «Слово» (автор — Л. Махновець) у першому томі восьмитомної «Історії української літератури» (1967). На вчителів шкіл і масового читача розраховано змістовний літературний нарис С. Пінчука «Слово о полку Ігоревім» (1968, 1973, 1990), в якому подано всебічну характеристику пам'ятки. Варто відзначити також найновіше видання «Слова», розраховане на школу: Михайло Гетьманець. «Слово о полку Ігоревім» у школі» (Суми: Собор, 2001), яке, крім дослідження, містить оригінальний текст «Слова» та його ритмічний переклад, здійснений автором книжки.

Другий напрям вивчення «Слова» в Україні — це створення фундаментальних праць, досліджень окремих проблем «Слова». Це найважчий, але й найплідніший напрям. Тут українські вчені зробили найповажніший внесок у вивчення «Слова».

Серед авторів досліджень, що стали справжнім набутком науки про «Слово», треба назвати М. Шарлеманя, М. Сібільова, О. Назаревського, О. Білецького, С. Маслова, С. Пінчука, В. Франчук, П. Охріменка, В. Німчука, В. Скляренка, С. Пушика, І. Калинець, Б. Яценка. Добре слово слід сказати й про дивовижну колекцію «Слова о полку Ігоревім», яку зібрав Святослав Воїнов. Ця колекція вже нині має національне значення і її наукова цінність дедалі зростатиме. Фактично вона складає цілий розділ української «слов'яни» та є основою повноцінного музею «Слова о полку Ігоревім».

У нас є сили й можливості комплексно й послідовно досліджувати цю видатну пам'ятку української духовності, пролог української літератури. Наші здобутки у вивченні й популяризації «Слова» за останнє

десятиріччя витримують найсуворішу критику. У науку приходять нові словознавці, які мають можливості глибинного проникнення в художній дивосвіт геніального твору, зуміють розгадати й пояснити його естетичний код, поставити його в належний контекст української та світової літератури, очистити від імперського й нігілістичного намулу, нанесеного всілякими скептиками й "собирателями русских земель".

* * *

Однією з центральних проблем у комплексному дослідженні «Слова о полку Ігоревім» є проблема автора твору.

Загальну характеристику автора «Слова о полку Ігоревім» давали О. Білецький, С. Маслов, О. Назаревський, однак вони не називали конкретного прізвища. У вітчизняній науці наводилося понад десяток імен можливих авторів «Слова» (Боян, Митуса, Рагуїл Добринич, Тимофій Рагуїлович, Ольстин Олексич, Ходина, Біловолод Просович та інші). Так, С. Пінчук схильний уважати за автора «Слова» київського тисяцького Рагуїла Добринича. Однією з досить популярних гіпотез є гіпотеза Б. Рибакова, згідно з якою автором «Слова» був київський боярин і літописець Петро Бориславич. З українських учених цю гіпотезу підтримує В. Франчук. Її спопуляризував також Василь Шевчук у романі «Велесич» (1980).

Проф. П. Охріменко послідовно доводив, що автор «Слова» був учасником походу 1185 року, що це був учитель і наставник, а згодом радник і літописець Ігоря Святославича.

В ювілейні роки кілька публікацій на тему авторства «Слова» подала «Літературна Україна»: В. Франчук висловилася на підтримку гіпотези про авторство Петра Бориславича (20 червня 1985 року), В. Медведєв висунув гіпотезу, що автором «Слова» був київський князь Святослав Всеволодович, один з героїв «Слова» (26 січня 1984 року), а В. Грабовський обґрунтовував думку, що автором «Слова» був один з учасників походу 1185 року, князь Святослав Рильський (17 жовтня 1985 року).

Свого часу чимало дослідників висловлювало думку, що автором «Слова» був галичанин, бо у творі видно добру обізнаність автора зі справами галицького князівства, з належною повагою говориться про Ярослава Осмомисла, вживаються окремі галицькі географічні реалії та слова. Зокрема, письменник Степан Пушик висловив здогад, згідно з яким автором ушавленого твору був син галицького князя Ярослава Осмомисла Володимир Ярославич. Працюючи над поетичним перекла-

дом «Слова» сучасною українською мовою, С. Пушик водночас досліджував наявні в пам'ятці сліди мітології карпатського регіону, «карпатський ключ» до «Слова». Він почав шукати автора «Слова» в галицькому оточенні князя Ярослава Осмомисла. Читаючи Київський літопис, С. Пушик звернув увагу на Володимира Ярославича, сина Осмомисла, брата Ярославни, дружини Ігоря Святославича — героїв «Слова о полку Ігоревім». На думку письменника, саме він у 1185–1186 роках міг написати «Слово».

Над цією проблемою ще із середини 1984 року працював також Л. Махновець. Він, незалежно від С. Пушика, висунув гіпотезу, згідно з якою авторство «Слова» належить Володимиру Ярославичу. Наслідки свого дослідження Л. Махновець опублікував у книзі «Про автора "Слова о полку Ігоревім"» (1989).

Л. Махновець вважає, що автор твору — князь із роду Ольговичів, людина освічена, яка мала не тільки природний поетичний хист, але й вичерпну інформацію про тогочасне політичне, воєнне, культурне життя Русі, була зв'язана родинними стосунками з майже всіма тодішніми руськими князівськими родами, насамперед, чернігівськими, новгород-сіверськими, київськими, була свідком, а може, й учасником походу Ігоря Святославича на половців у 1185 році.

Працюючи багато років над перекладом «Літопису Руського» за Іпатівським списком, а також над виданнями «Слова», Л. Махновець уклав родовід руських князів, починаючи від Рюрика. На часи «Слова» жило 9-те, 10-те й 11-те покоління — усього 299 князів, княгинь, княжичів, князівен і княжат. Шукаючи між ними ймовірного автора «Слова», Л. Махновець «вийшов» на Володимира Ярославича (1151–1198) — старшого сина галицького князя Ярослава Осмомисла, онука Юрія Долгорукого (його мати Ольга Юріївна була донькою Юрія Долгорукого), рідного брата Ярославни — дружини новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, зятя великого київського князя Святослава Всеволодовича (Володимир був одружений з донькою Святослава Всеволодовича Болеславою).

Вигнаний батьком з Галича за намагання одержати уділ, Володимир Ярославич у 1184–1185 роках знайшов притулок у своєї сестри Ярославни (Євфросинії) й Ігоря Святославича в Новгороді-Сіверському та Путивлі. У поході 1185 року він участі не брав. Після втечі Ігоря з полону Володимир Ярославич прибув з ним до Києва, де на честь новгород-

сіверського князя було влаштовано великий бенкет. На цьому бенкеті, що відбувся 15 серпня 1185 року, в день Успіння Пресвятої Богородиці, храмового свята в церкві Богородиці Пирогощі, у княжому теремі на Горі Володимир Ярославич виголосив-проспівав «Слово о полку Ігоревім». «Слово» було, отже, на певну міру зімпровізоване, а записав його якийсь тогочасний книжник. Опісля Володимир Ярославич повернувся до Галича, зазнав ще різних пригод, поки у 1189 році зайняв галицький стіл, на якому сидів до своєї смерті, що сталася на 47-му році життя.

Л. Махновець аргументовано заперечує всі ті нег'ативні відгуки про Володимира Ярославича як п'яницю й розпусника, що їх безпідставно помножувала новітня історична й художня традиції. Учений також довів, що автором літописної повісті про похід Ігоря Святославича 1185 року й автором «Слова о полку Ігоревім» була одна й та сама особа — Володимир Ярославич. Ця повість написана в Києві за відомостями, одержаними від Ігоря Святославича та Святослава Всеволодовича Київського.

Для обґрунтування висунутої ним думки про авторство «Слова» Л. Махновець залучив величезний і найрізноманітніший матеріал, який опрацьовано з належною глибиною і фаховою сумлінністю, за методикою точних наук. Автор — не лише філолог у найширшому розумінні цього слова, але й історик, археолог, перекладач, генеалог. Установлення ним автора «Слова» — це результат тривалої й наполегливої праці. Особливо допомогло дослідникові досконале знання текстів літописів, досягнень археології й генеалогії. Без цього виконання такої роботи було б неможливе. Дослідники вже давно відзначали, що в «Слові», незважаючи на його перенасиченість подіями, іменами, географічними назвами та іншими реаліями, не виявлено жодної фактичної помилки, усе стоїть на своїх місцях. Л. Махновець довів, що таку повну, точну й бездоганну інформацію міг мати тільки Володимир Ярославич, усім своїм життям пов'язаний не лише з галицькою, але також із київською, чернігівсько-сіверською, полоцькою, турово-пінською, володимиро-суздальською землями, і що він, будучи на той час князем-ізгоєм, міг вільно висловлювати перед князями в Києві свою думку про долю руської землі, застерігати їх від чвар, закликати до єдності.

Концепція Л. Махновця засновується на фактах, на документальному матеріалі. Вона побудована чітко, логічно, переконливо. У комплексі доказів Л. Махновця не можна вказати жодного вузла, жодної ланки, які не витримували б найприскіпливішої критики. Цю працю ми вважаємо за дуже ймовірну гіпотезу. Вона, без сумніву, ще піддаватиметься крити-

ці, система доказів буде уточнюватися й доповнюватися, але на нинішньому етапі розвитку словознавства вона є найпереконливішою.

Заслуга Л. Махновця полягає в тому, що він назвав автора «Слова о полку Ігоревім» і науково обґрунтував свою гіпотезу. По суті, те, що автор «Слова» — людина з княжого середовища, уже було доведено; те, що автор — галичанин, теж давно стверджувалося. Залишився ще один, третій крок — назвати автора й довести це. Багато вчених відмовилися від цього кроку, вважаючи, що автора «Слова» назвати навряд чи можна, а якщо б його й назвали, то це нічого не додасть до нашого розуміння твору. І ось Л. Махновець зробив цей третій крок — його версія є досі найпереконливішою. Її значення на сьогодні годі переоцінити. По-перше, вона вибиває ґрунт з-під ніг скептиків, сумніви щодо часу написання «Слова» тепер повністю відпадають. По-друге, вона примушує по-іншому подивитися на ідейно-художній зміст твору, його жанрову природу, поетичну структуру, систему образів, співвідношення в ньому поганського та християнського елементів. По-третє, вона ставить твір у контекст доби, конкретних міжкнязівських стосунків, пояснює цілу низку так званих «темних» місць у тексті, спонукає іншими очима дивитися на єдність земель Давньої Русі та характерний для XII століття процес феодального роздрібнення. Уже цього досить, щоб визнати за дослідженням Л. Махновця першорядну наукову вартість.

* * *

Огляд досліджень «Слова о полку Ігоревім» українським літературознавством XX століття був би далеко не повним без урахування досягнень українських учених за рубежем. Їхні праці до недавнього часу послідовно замовчувалися. Це гальмувало процес вивчення пам'ятки, ставило в невідгідне становище всіх українських словознавців, які не могли обмінюватися думками, використовувати наукові здобутки та спостереження одне одного в повному обсязі. Варто назвати лише переклади й дослідження С. Гординського, митрополита Іларіона (Івана Огієнка), Б. Кравціва, М. Кравчука, Д. Чижевського, О. Пріцака, І. Шевченка, Я. Рудницького, аби переконатися в тому, що це — поважна українська «словіа-

на", яка заповнює ту "білу пляму", котра утворилася у вивченні «Слова» в Україні з початку 1930-х років.

Усі зарубіжні дослідження «Слова» в нас ще навіть не взято на бібліографічний облік. З відомих видань назвімо кілька: «Слово о полку Ігоревім. Героїчний епос XII віку/За редакцією Святослава Гординського» (Філадельфія, 1950) зі статтями й коментарем; два видання літературної монографії митрополита Іларіона «Слово про Ігорів похід» (Вінніпег, 1949, 1967); книжки: «"Слово про Ігорів похід". Князівсько-дружинний епос/З стародавньої на теперішню українську мову переклад із поясненнями зладив о. Михайло Кравчук» (Нью-Йорк, 1968) та «"Слово про Ігорів похід" в переспівах на сьогочасну українську мову/Вступна стаття й редакція д-ра Яр. Рудницького. Друге видання» (Вінніпег, 1973). Окремо треба вказати на німецькомовне видання, підготовлене С. Гординським, — «Das Ihorlied» (Мюнхен, 1985), що містить велику вступну статтю упорядника, переклад «Слова» на німецьку мову, виконаний С. Гординським разом з Лідією Качуровською-Крюков, ґрунтовний коментар і бібліографію. Крім цих книжкових видань, у науковій періодиці з'явилася низка статей проф. О. Пріцака про історичну основу й автора «Слова», Б. Кравціва про мітологію «Слова», І. Шевченка про "землю незнаему".

Переклад, дослідження та коментар С. Гординського можна вважати кращим науковим опрацюванням «Слова» в усій майже двохсотлітній історії освоєння цієї пам'ятки. Наукова обґрунтованість, академічна точність і виваженість висновків, увага до думок попередників, відмова від спокуси домислів, глибокий професійний історичний та філологічний підхід до твору й до окремих деталей — усе це забезпечує праці С. Гординського чільне місце у великій літературі про «Слово». Щодо часу появи «Слова» та його авторства, С. Гординський дотримується традиційних засад: твір виник наприкінці 1185 або на початку 1186 року. Вчений змалював портрет автора як "літературної індивідуальності, співця і патріота", людини високоосвіченої, з військовим світоглядом, представника "київської літературної школи". С. Гординський не переймається питанням про те, чи був автор киянином, чи чернігівцем або галичанином. Досить того, що він "показався державним мужем", для якого не було жодних сумнівів, що "центром" Руської землі "має бути Київ та що завданням усіх інших князів повинна бути оборона Києва і його великокняжого престолу". Книжка С. Гординського «"Слово о полку Ігоревім" і українська народна поезія» (Вінніпег, 1963), стаття «З люпою літературного детектива над "Словом о полку Ігоревім"» (Сучасність. — 1982. — №6. — С. 32–48) є взір-

цями точного розуміння й об'єктивного наукового тлумачення тексту цієї видатної поетичної пам'ятки.

Видання М. Кравчука та Я. Рудницького не ставили перед собою наукових завдань. Тут маємо справу з популярними історико-літературними нарисами й коментарями. М. Кравчук — досвідчений перекладач давніх текстів. Його переклад — ще одна цікава спроба дати поетичну інтерпретацію пам'ятки сучасною українською мовою, віршем, близьким до ритмізованої прози. Він вважає, що «Слово» — це витвір талановитої й освіченої людини, написаний невдовзі після повернення Ігоря з полону. Автором, певно, був Ігорів дружинник, учасник весняного походу 1185 року, русич-українець. Ідучи за версією проф. О. Прицака, М. Кравчук називає можливим автором «Слова» Володислава Кормильчича.

Я. Рудницький, окрім стислих загальних відомостей про «Слово» та пояснення слів і назв, подав комбінований текст у перекладах і переспівах українських поетів XIX–XX століть: М. Максимовича, Т. Шевченка, С. Руданського, О. Коваленка, М. Зерова, М. Рильського, С. Гординського, Н. Забіли та інших. Книжка Я. Рудницького з'явилася у виданні відділу славістики університету Манітоби. Її позитивна роль у популяризації «Слова» незаперечна.

«Слово о полку Ігоревім» посіло поважне місце також в «Історії української літератури» (Нью-Йорк, 1956) відомого філолога і філософа Д. Чижевського. Учений пильно проаналізував художню структуру «Слова», його зміст, композицію, стилістичні засоби, символи, поетичну образність, мітологію, мову, ритміку, звукоструктуру, психологічні засоби, фольклорні образи, лексику, тобто зробив усебічний філологічний огляд пам'ятки, вважаючи, що за своїм художнім рівнем вона яскраво виділяється як на тлі староруської, так і європейської культури того часу. Дату написання «Слова» Д. Чижевський приймає традиційну — 1187 рік. Автором, на його думку, був, мабуть, «мисливець та вояк», «людина не лише з літературним смаком і талантом, але й з літературними інтересами». Цей чоловік знав духовну та світську літературу, був близьким до князівського середовища, дружинником і, можливо, учасником походу. Міг бути киянином, чернігівцем, «але міг бути також галичанином». Найвизначнішою рисою автора вчений вважає його патріотизм, любов до «Руської землі». У своїх присудах Д. Чижевський не претендує на категоричність, а подає їх лише

як “здогади, хоч і не цілком безпідставні”. Д. Чижевський не займався «Словом» спеціально, та як історик літератури, дослідник “орнаментального стилю”, дав глибоку мистецьку характеристику пам’ятки. Він був переконаний, що це твір кінця XII століття, і вважав, що будь-які спроби змістити його хронологію не витримують наукової критики.

Фундаментальним науковим дослідженням «Слова» за рубежом є літературна монографія митрополита Іларіона (Івана Огієнка), що вийшла другим виданням 1967 року заходами товариства «Волинь» у Вінніпезі. Її можна порівняти тільки з книгою В. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Руси XII віку». Монографія містить усебічні історичні й літературні відомості про «Слово», трактуючи його як “незабутню дорогоцінну літературну пам’ятку українського походження”. Учений широко відтворив історичне тло, на якому виникло «Слово», висвітлив історію його відкриття, вивчення та видання, провів паралелі із «Задонщиною», спростував домисли “скептиків”, поставив «Слово» в контекст західноєвропейської середньовічної писемності. У книзі детально проаналізовано ритмічну форму, поетичне та фразеологічне багатство, мову й правопис «Слова», зроблено огляд літератури та низки питань, пов’язаних із природою, назвами, ідеологією «Слова». Як один з активних учасників славетного філологічного семінару В. Перетца в Києві, митрополит Іларіон, керуючись засадами філологічної школи в літературознавстві, головну увагу приділив фактичному матеріалу, висвітливши його на широкому культурно-історичному тлі епохи. Часом написання «Слова» вчений вважає 1185–1187 роки. Мовна, фразеологічна та стильова єдність «Слова» дає підставу стверджувати, що твір написав один автор. Огієнко наводить версії інших учених про можливого автора — Біловолода Просовича, Тимофія, Митусу, але своєї власної думки не подає, залишаючи це питання відкритим.

У західній пресі були відомості, що історик і сходознавець проф. О. Пріцак підготував до друку монографію «“Слово о полку Ігоревім” і євразійський степ». Монографія ще не побачила світу, але в наукових часописах з’явилася кілька статей О. Пріцака про історичну основу «Слова», в яких простежено взаємини Русі з половцями, їхні конфлікти тощо. О. Пріцак висунув нову версію авторства «Слова». Спираючись на цілу систему доказів, переважно літописні тексти, дослідник стверджує, що автором літописної повісті про похід Ігоря Святославича (в Іпатіївському списку) і автором «Слова» була одна й та сама людина — Володимир Кормильчич, галицький освічений боярин, який брав активну участь

у політичному житті Галича й Чернігова кінця XII – початку XIII століття. І літописне оповідання, і «Слово» він написав у 1201 році на замовлення Ігоря Святославича, на той час чернігівського князя (див.: Пріцак О. Автор «Слова о полку Ігоревім»//Листи до приятелів. —Нью-Йорк. —1966. —Р. XIV. —Кн. 11–12. —С. 1–12). О. Пріцакові належать також декілька нових прочитань “темних” місць «Слова», зокрема цікаве тлумачення слова “Ходина”. У своїй монографії «Походження Русі» (1981; український переклад: 1997) О. Пріцак широко використав «Слово» як одне з джерел перших віків історії Русі.

Значним внеском у науку про «Слово» є праці Богдана Кравціва «Мітологічний світ "Слова о полку Ігоревім"» («Слово о полку Ігоревім". Героїчний епос XII віку»: Ювілейне видання: В 150-і роковини першого друку: 1800–1950/За ред. Святослава Гординського. — Філадельфія, 1950. — С. 63–73) та «До проблеми Тура-Сварога-Трояна» (Філадельфія, 1952), в яких докладно розглянуто мітологію «Слова», дано оригінальні пояснення згаданого в ньому поганського пантеону: Дажбог, Велес, Стрибог; Хорс, Троян, Боян, Див, Карна, Жля, Діва Обида, Нужда, Біда тощо. Троян, за гіпотезою Б. Кравціва, — “найвище божество старої Русі-України, володар і символ цієї землі”. Культ Сварога-Трояна розвинувся з первісного культу бика й місяця.

Зарубіжні вчені уважно ставляться до тексту «Слова», захищають його від легковажного втручання й поверхових тлумачень, убачають у ньому видатну літературну пам'ятку, над якою за жодних умов не можна робити якихось творчих чи філологічних вправ. Їхні дослідження витримані в душі кращих традицій української історико-філологічної науки.

* * *

Довкола «Слова о полку Ігоревім» час від часу спалахують суперечки щодо його автентичності. Скептики XIX – першої половини XX століття висловлювали гадку, буцімто «Слово» — це підробка кінця XVIII століття. Якихось переконливих доказів у них не було, але така гадка побутувала тривалий час, а нині набуває нових форм і нового ідеологічного забарвлення: “школа скептиків” знову намагається принизити давню українську культуру, позбавити її шедевра світової ваги.

Свого часу досить широкого розголосу набула версія французького славіста А. Мазона (1881–1967), який ще в 1930–1940-х роках виступив із твердженням, що «Слово о полку Ігоревім» — це фальсифікат кінця XVIII століття. Проф. А. Мазон уважав, що «Слово» є наслідуюнням «Задонщини», а його авторами могли бути І. О. Мусін-Пушкін та О. Ф. Малиновський і М. М. Бантиш-Каменський. Утім, усі аргументи А. Мазона були послідовно спростовані щонайперше зусиллями видатного знавця «Слова» проф. М. К. Гудзія.

Досить поширеною в 1960-х роках була версія російського історика А. А. Зиміна (1920–1980), згідно з якою «Слово о полку Ігоревім» нібито було написано у 80-х роках XVIII століття архимандритом Спасо-Ярославського монастиря Іоїлем (Іваном) Биковським (1726–1798), власником Мусін-Пушкінського «Хронографа», в якому містився рукописний текст «Слова». Джерелом «Слова» А. А. Зимін уважав «Задонщину», а також літописи й пам'ятки українського та білоруського фольклору. Критика концепції А. А. Зиміна (див.: «Слово о полку Ігоревім» и памятники Куликовского цикла. К вопросу о времени написания «Слова». — Москва; Ленінград, 1966) була настільки переконливою й науково обґрунтованою, що після цього питання про підробку «Слова» наприкінці XVIII століття та його залежність від «Задонщини» було знято.

Остання за часом спроба заперечення автентичності «Слова» належить американському русисту Е. Кінану. На його думку, «Слово» написав у 1792–1793 роках чеський філолог-славист Й. Добровський (1753–1829), використавши «Задонщину» й приписку Домида до Псковського «Апостола» 1307 року. Е. Кінан не зважає навіть на те, що «Хронограф» зі «Словом» був відомий у наукових колах ще до прибуття Й. Добровського в Росію, а тексти, на які нібито спирався чеський учений, були відкриті значно пізніше: приписка до «Апостола» 1307 року — у 1813 році, «Задонщина» — у 1852 році. Українські вчені В. Німчук, Б. Яценко, О. Мишанич переконливо спростували заполітизовану антинаукову гіпотезу Е. Кінана (див.: Медієвістика: Збірник наукових статей. — Одеса, 2002. — Вип. 3. — С. 6–33; Українська мова. — 2002. — №1. — С. 3–17). Автентичність «Слова» заперечує також іще один американський славист Г. Грабович. Його міркування (див.: Критика. — 2000. — №12. — С. 4–7) — це загальники, які не містять жодного факту чи доказу, здатного потвердити сумнів у давності «Слова».

Багатьма своїми аспектами «Слово о полку Ігоревім» залишається для сучасного читача "полям незнаєним", рясніє "темними" місцями та "білими плямами". Можливо, окремі його таємниці так ніколи й не будуть розгадані, однак завдяки спільним зусиллям і українських, і зарубіжних учених, письменників, перекладачів, воно все більше наближається до нас, розкриває перед нами чарівний дивосвіт наших далеких предків, а своїм глибоким патріотизмом, тонким ліризмом, високою поетичністю продовжує хвилювати уми та серця нових поколінь.

Олекса Мишанич